

'spinozistische sensibiteit', een stemming die iemand tot spinozist kan maken zonder ooit van Spinoza gehoord te hebben, maar is deze vorm van *special pleading* wel geoorloofd? En dan, ais op die manier elk monisme tot spinozisme kan worden omgebouwd, waarom toch zo weinig aandacht besteed aan het monisme van de Duitser Ernst Haeckel, die in Spinoza een voorbeeld zag maar daarom nog niet een vertegenwoordiger van het spinozisme was? Aan het eind van de negentiende eeuw was hij zeer populair in Nederland en bijna al zijn boeken zijn voor de Eerste Wereldoorlog minstens eenmaal in vertaling op de markt gebracht.

Een ander probleem is nog de relatie tussen de wijsgerige beweging en de *revival* van het filosofische leven in Nederland rond 1900. In welke mate bouwden Bolland en Heymans op het spinozisme voort? Thissen gebruikt hier tegenstrijdige metaforen. Soms is het spinozisme niet meer dan een *katalysator* (dus een marginaal element dat een reactie wel bespoedigt maar daar zelf geen deel van uitmaakt), soms is het een tegendraadse *onderstroom* in de Europese cultuur en dan weer is het de *dominante* stroming in de filosofie van de tweede helft van de negentiende eeuw. Thissen suggereert dat Bolland alleen maar zo'n grote rol kon spelen door het spinozisme in zijn filosofie op te nemen — inhoudelijke continuïteit dus. Daar lezen we echter weinig over. Bolland beschouwde Spinoza (net als Kant overigens) als een noodzakelijk voorstadium van Hegel (en dus van hemzelf), maar van de Nederlandse spinozisten moest hij weinig hebben. En de relatie tussen Heymans' psychisch monisme en het spinozisme wordt helemaal niet besproken. Wel is duidelijk dat de genoemde filosofen, en vooral Bolland, veel profijt hebben getrokken van het netwerk van filosofische verenigingen en gezelschappen die naar het hogere zochten en soms graag Spinoza voor Hegel en Bolland inruilden. De wijsgerige beweging leverde dus de infrastructuur van het filosofisch leven waar Bolland zijn voordeel mee deed; hij kon als het ware op een rijdende trein springen. Voor iemand die geïnteresseerd is in de cultuurgeschiedenis of de sociale ideeëngeschiedenis is dit een interessante conclusie, die mede verklaart waarom Bolland al meteen zo razend populair kon worden. Maar voor de filosoof, die verder gaat dan het reproduceren van wat mensen vroeger gedacht hebben of het reconstrueren van een stemming en zich ook waagt aan een inhoudelijke analyse en waardering, is het wel een wat magere conclusie. Kortom, de scepsis blijft.

Klaas van Berkel

T. Oosterhuis, *Niet om het gewin, maar voor het gezin. De geschiedenis van de verbruikscoöperatie in Nederland vanaf 1865* (Den Haag: SDU uitgevers 2000, 237 blz., f39,90, ISBN 90 12 08934 4).

De verbruikscoöperatie, ooit begonnen om economisch zwakkeren te beschermen tegen de uitwasen van het opkomende industriële kapitalisme, heeft in de Nederlandse historiografie tot dusver nauwelijks aandacht gekregen. Dat is vreemd, want tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw speelde deze beweging een belangrijke rol in het sociaal-economisch leven van menig dorp en buurt. Het voorliggende werk, geschreven door een auteur die gedurende jaren voor CO-OP (zoals de verbruikscoöperatie na de Tweede Wereldoorlog algemeen genoemd werd) werkzaam is geweest, tracht in deze situatie verandering te brengen. In *Niet om het gewin, maar voor het gezin* beschrijft en analyseert Ton Oosterhuis op uitputtende en nauwgezette wijze de geschiedenis van de verbruikscoöperatie in Nederland vanaf de oprichting van de eerste coöperatieve winkel in Zaandam (Help u zelve) in 1865 tot de ondergang van de verbruikscoöperatie in 1973.

De auteur heeft daarbij gekozen voor een chronologische aanpak. De studie is opgebouwd uit een vijftal hoofdstukken die ieder vijftientig jaar van de geschiedenis van het instituut omspannen. Het eerste hoofdstuk beschrijft het in vergelijking met het buitenland moeizame begin van de coöperatieve beweging in ons land in de jaren tussen 1865 en 1890. Veruit de meeste winkelverenigingen die in deze periode door werklieden in het leven geroepen werden, gingen door ondeskundigheid en gebrek aan financiële draagkracht onder de leden vroegtijdig ter ziele. Toch maakte de beweging na 1890 een gestage groei door. Van groot belang hierbij was dat in de arbeidersbeweging de SDAP de uitbouw van het coöperatiewezen vanaf de jaren negentig krachtig zou gaan ondersteunen. Als reactie hierop richtten katholieken en protestanten hun eigen verbruikscoöperaties op. Een nieuwe fase in de ontwikkeling van de verbruikscoöperatie trad aan in 1915 toen de coöperatieve groothandelsvereniging 'De Handelskamer' (Haka) zich los maakte van de in 1889 opgerichte strikt neutrale Nederlandsche coöperatieve bond (NCB). In 1947 ging zij samen met de Centrale bond van Nederlandsche verbruikscoöperaties (CBNV), die in 1920 ontstaan was door een fusie van de NCB en de Bond van arbeiderscoöperaties, op in de Coöperatieve vereniging centrale der Nederlandsche verbruikerscoöperaties (CO-OP Nederland). De katholieke en protestantse centrale organisaties van verbruikscoöperaties sloten zich ook hierbij aan. Ondanks de diverse fusiegolven kwam aan de versnippering binnen de coöperatieve beweging nog geen einde. Pas een structuurwijziging maakte het in 1965 mogelijk dat de ruim 200 plaatselijke coöperaties samengevoegd werden in 19 streekcoöperaties. Deze reorganisatie bleek evenwel niet voldoende om de verbruikscoöperatie in de groeiende concurrentiestrijd (de opkomst van grootwinkelbedrijven) te doen overleven. In 1973 verdween het instituut vrijwel geheel van het toneel.

Niet voor het gewin, maar voor het gezin is een met veel kennis over en liefde voor de verbruikscoöperatie geschreven en daarom een zeer lezenswaardige studie. Terecht wijst de auteur erop dat de verbruikscoöperatie, waarbij een half miljoen Nederlanders betrokken zijn geweest, tot dusver van de zijde van historici onvoldoende aandacht heeft gekregen. Het boek biedt daarom een welkome aanvulling op onze kennis over de sociaal-economische geschiedenis van ons land. Ondanks zijn jarenlange betrokkenheid bij de verbruikscoöperatie slaagt Oosterhuis er over het algemeen in voldoende kritische distantie te bewaren. Toch zijn er ook enkele kanttekeningen bij de studie te plaatsen. De voorkeur voor 'mensen, doeleinden, en middelen' (10) die de auteur in zijn analytisch kader formuleert, maakt de studie soms wel erg detaillistisch, waardoor de grote lijnen en dus de helderheid van het betoog enigszins verloren gaan. Zo besteedt de auteur in het eerste hoofdstuk uitgebreid aandacht aan de beginjaren van de winkelvereniging Kinderdijk in Nieuw Lekkerland (37-40), maar wordt de interessante vraag waarom de verbruikscoöperatie in Nederland in vergelijking tot de ons omringende landen zo moeizaam van de grond kwam onvoldoende beantwoord. Ook zijn analyse van het bezwijken van de, inmiddels sterk gecentraliseerde, verbruikscoöperatie in 1973 mist scherpte. De auteur spreekt zichzelf zelfs duidelijk tegen wanneer hij aan de ene kant wijst op het wegebben van idealistisch elan binnen de coöperatieve beweging en deze beweging anderzijds een gebrek aan professioneel leiderschap verwijt (157). In dit licht wekt ook de opmerking dat 'in de coöperatieve beweging niet altijd voldoende gevoel voor de dynamiek van de markt [was]' (161) enige bevreemding. Was de verbruikscoöperatie immers niet juist bedoeld om consumenten tegen deze marktwerking te beschermen? Deze bezwaren maken het eerste en het laatste hoofdstuk al met al tot de minst gelukkige van het boek. Wat Oosterhuis in het eerste hoofdstuk opbreekt, is dat hij blijkens het notenapparaat en de bibliografie onvoldoende kennis heeft genomen van recente literatuur over de sociaal-economische ontwikkeling van Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het relaas van de auteur hierover sluit

daardoor nog te veel aan bij de inmiddels enigszins achterhaalde beeldvorming van de relatief ernstig verarmde Nederlandse arbeidersklasse.

Deze kanttekeningen nemen niet weg dat de studie, hoewel zij in eerste instantie niet voor vakhistorici geschreven lijkt te zijn, ook voor professionals veel bruikbare informatie bevat over een bijna vergeten episode uit de vaderlandse sociaal-economische geschiedenis.

Coen Helderman

G. van Klinken, *Op de grens. Gereformeerden in de marge van moderniserend Nederland. Ter Apel 1879-1940* (Kampen: Kok, 2000, xiv + 299 blz., f55,-, ISBN 90 435 0181 6).

De mededeling dat een boek niet vanuit een poging tot objectieve geschiedschrijving is ontstaan maar 'van onderaf', vanuit het levensverhaal van gereformeerde bejaarden, maakt dat de historisch geschoolde lezer de betreffende studie met een gezonde dosis scepsis benadert. Dat wordt nog versterkt als blijkt dat de auteur vanuit een zeer directe betrokkenheid met zijn onderzoeksterrein te werk gaat: de inspiratie tot deze studie ontstond toen Van Klinken pastor was in een verzorgingstehuis. Hij wilde de levensgeschiedenis van de mensen die hij daar sprak in een historisch kader plaatsen.

Gelukkig is Van Klinken in dit boek uitgestegen boven het persoonlijke verhaal. Hij heeft geprobeerd tot een plaatsbepaling te komen van de gereformeerde gemeenschap binnen de samenleving van Ter Apel en omstreken. Als theoretisch vertrekpunt heeft hij Jan Hendriks' theorie over *Emancipatie van de gereformeerden* (1971) genomen. Deze auteur onderscheidde de volgende fasen: bewustwording en agitatie (1860-1880), organisatie en confrontatie (1880-1920), de bereikte doelen (vanaf 1920) en dan vanaf 1950 een integratie in een grotere samenleving. Vanuit deze theorie bekeken, kende Ter Apel een late ontwikkeling, die ook weer vroeg ophield.

Dit onderzoek begint bij de stichting van een afgescheiden kerk in 1879 en eindigt bij de Duitse inval van 1940, die door de geïnterviewden als het einde van een tijdperk werd beleefd. In deze periode valt het zwaartepunt van de modernisering van Nederland, waarbinnen zowel de processen van landelijke integratie en oriëntatie op een nationale gemeenschap als het proces van verzuiling zich afspelen. De modernisering van Nederland was zelfs merkbaar in het oostelijke deel van de provincie Groningen, een geïsoleerd en op cultureel en economisch terrein achterlijk gebied. Het werd ontsloten door kanalen, een spoorlijn en de paardentram.

De gereformeerden wilden het 'geloof der vaderen' in ere houden. Zij vonden dat een groot deel van de burgerlijke elite te sterk beïnvloed was door moderne wetenschappelijke bijbelkritiek. De leden van de in 1879 gestichte gereformeerde kerk behoorden dan ook nauwelijks tot de sociaal-economisch hogere klassen. Ondanks hun conservatisme in geloofszaken wilden ze graag vooruit in de wereld. Het lukte heel wat arbeiders een paar sporten te stijgen op de maatschappelijke ladder. Voor de gereformeerden bracht de vooruitgang echter ook steeds nieuwe morele vraagstukken met zich mee. Hoe moest men de gereformeerde geloofsovertuiging combineren met het functioneren in de moderne maatschappij, waar de verderfelijke invloeden van de bioscoop en het socialisme zo duidelijk aanwezig waren? Vooral het onderwerp zondagsarbeid bleek een heikel punt.

Begin twintigste eeuw waren er binnen de gereformeerde gemeenschap in Ter Apel grotere verschillen ontstaan tussen de arbeiders en de nieuwe elite. De leden daarvan manifesteerden zich in plaatselijke nutsinstellingen en bedrijven, waar zij in contact kwamen met notabelen